

“KONSEPT NAZARIYASI” TARAQQIYOTI VA UNING JAHON TILSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHI

EVOLUTION OF “CONCEPT THEORY” AND ITS LEARNING IN WORLD LINGUISTICS

Abduazizova Munisa Muzaffar qizi

**Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va
adabiyoti universiteti tayanch doktoranti**

munisa.abduazizova@bk.ru

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13771800>

Annotatsiya: Maqolada konsept nazariyasiga oid ilmiy ishlar tahlili va nazariy talqinlar keltirilib, antroposentrik paradigma doirasida amalga oshirilgan ilmiy tadqiqotlarda konseptual yondashuvning ahamiyati borasida fikr yuritilgan. Jahon tilshunosligi, xususan, rus lingvistikasida konsept nazariyasining evolyutsiyasi ilmiy asosda tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptosfera, lingvokulturologiya, antropotsentrik paradigma, kognitiv lingvistika, lingvistik kontseptualizm, lisoniy manzara.

Abstract. The article presents the analysis and theoretical interpretations of the scientific works related to the concept theory, and the importance of the conceptual approach in the scientific research carried out within the framework of the anthropocentric paradigm is discussed. The evolution of concept theory in world linguistics, particularly in Russian linguistics, is analyzed on a scientific basis.

Key words: concept, conceptosphere, linguoculturology, anthropocentric paradigm, cognitive linguistics, linguistic conceptualism, linguistic landscape.

Mahalliy va xorijiy tilshunoslikning hozirgi rivojlanish bosqichida tadqiqotlarga antropotsentrik yondashuv ustuvor yo‘nalishga aylandi. Filologik bilimlarning antropotsentrik paradigmasi psixolingvistika, sotsiolingvistika, kognitiv lingvistika va lingvokulturologiyani o‘z ichiga oladi. Lingvokulturologiya va kognitiv lingvistikaning asosiy, birlashtiruvchi tushunchalaridan biri kontseptdir. Hozirgi vaqtda “konsept” tushunchasi tilning semantik imoniyatlarini tavsiflashda keng qo‘llaniladi. Zamonaviy tilshunoslikda kontseptsiya nazariyasini yaratishga doir urinishlar olib borilmoqda, ammo ushbu masalaga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqotlarga qaramay, “konsept” tushunchasi borasida aniq bir ilmiy nazariya yo‘q va bu atamaning mazmuni sezilarli darajada farq qiladigan turli xil tushunchalar mavjud.. Ko‘pincha kontseptsiya an‘anaviy strukturaviy tilshunoslikka yondashilib, tafakkurning tarkibiy birligi sifatida ta’riflanadi. Bunday ta’riflar konseptning lingvistik birlik sifatidagi mohiyatini to‘liq aks ettirmaydi. Rus tilshunosi professor P.V.Chesnokov konseptni dunyo lingvistik manzarasining bir qismi, ma’lum bir jamiyat yoki ma’lum bir shaxs uchun mavjud bo‘lgan real voqelik haqida to‘liq bilim, deb ta’riflaydi [Чесноков, 1996. 170-175]. Shuni ta’kidlash kerakki, kontseptaning dastlabki talqini A.A.Potebnyaning asarlarida ko‘rsatilgan, garchi u “konsept” atamasini ishlatmasa ham, so‘zning “bevosita” va “keyingi ma’nosi” tushunchalarini kiritadi. So‘zning eng yaqin, ya’ni “bevosita ma’nosi” deganda u predmetga oid umumiy bilimlarnigina o‘z ichiga olgan va til birligi orqali bevosita ifodalangan tafakkur birligini tushunadi: “Faqat birgina eng yaqin ma’no so‘z aytilishi bilanoq fikrning

haqiqiy mazmunini tashkil qiladi ” [Потебня, 1958. 19]. Soʻzning keyingi maʼnosi haqida A.A.Potebnya shunday yozadi: “Men stolda oʻtiranman” deganimda, oʻrindiqlar, stol, stul va hokazolarning alohida belgilari yigʻindisi xayolimda yoʻq. Bunday jamlik tafakkur orqali shakllanishi mumkin va ifodalash uchun koʻplab tushunchalarni talab qiladi” [Потебня, 1958. 19]. A.A.Potebnya taʼrifiga koʻra, “Soʻzning keyingi maʼnosi” mohiyatan “konsept” mazmuniga teng va “konsept” ushbu atamaning zamonaviy tushunchasidagi tushunchadir. Yuqorida taʼkidlab oʻtilganidek, konsept tushunchasi koʻp qirrali boʻlib, maʼlum bir jamiyat vakillarining voqelik subyekti toʻgʻrisidagi umumiy bilimlarini aks ettiradi, murakkab tuzilishga ega va uning mazmuni til vositasida faqat nazariy jihatdan ifodalanishi mumkin [Попова, 2001. 38].

Hozirgi vaqtda kontseptsiyaning mohiyatini aniqlashga bagʻishlangan juda koʻp ishlar mavjud. “Konsept” atamasi E.S.Kubryakova, I.A.Sternits, L.P.Babushkin, A.Vejbitskaya, N.D.Arutyunova, D.S.Lixachev, Y.S.Stepanov, R.M.Frumkina, V.I.Karasik, S.Lyapin kabi olimlar tomonidan qoʻllanilgan. Qoida tariqasida har bir tadqiqotchi ushbu atama haqida oʻz tushunchasini taklif qiladi. V.V.Krasnix “konsept” atamasi zamonaviy terminologiya hosilasi ekanligini, koʻpgina mualliflar undan foydalanishlarini, ammo, afsuski, ularning hammasi ham bu atamaning oʻzi nimani anglatishini tushuntirishga qiynalishini va mualliflar yozgan narsadan termin mazmuni aniq emasligini taʼkidlaydi. Konsept nazariyasiga yondashuvlarning noaniqligi koʻplab mualliflar tomonidan turli atamalar bilan qoʻllanilishi bilan yanada murakkablashadi: “lingvokulturemalar” (Vorobyev 1997), “mifologemalar” (Bazylev 1999), “logoepistemalar” (Kostomarov, Burvikova 2001) va boshqalar. Biroq “kontsept” atamasi bugungi kunda qoʻllanilish nuqtayi nazaridan boshqa barcha proterminologik shakllardan sezilarli darajada ustun va faoldir [Vorkachev, 2003]. Lingvistik kontseptualizm S.A.Askoldovning “Konsept va soʻz” asaridan kelib chiqqan. U XX asrning 20-yillarda kontsept nazariyasini ishlab chiqadi, bu termin orqali ong aktining mazmunini, fikrlash jarayonida biz uchun bir xil turdagi obyektlarning noaniq toʻplamini ifodalaydi. Pavilonisning “Maʼno muammolari: tilning zamonaviy mantiqiy va falsafiy tahlili” monografiyasi kontsept nazariyasining mohiyatiga oid fundamental ishlardan biri hisoblangan. R.I.Pavilenisning fikricha, konsept psixik jarayonning obyektiv mazmunini oʻzida mujassam etgan, bir individdan ikkinchisiga oʻtishi mumkin boʻlgan, tabiiy tilda soʻzlashuvchilarning hammasi yoki koʻpchilik uchun umumiy boʻlgan maʼlum mavhum obyektidir [Павиленис, 1983. 280]. “Konsept” atamasi rus lingvistikasida 1990-yillarning boshidan faol qoʻllanila boshlandi. Birinchi muhim ilmiy tahlillardan biri D.S.Lixachevning “Rus tili kontseptsiyasi” maqolasi edi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, kontsept nazariyasi boʻyicha bir nechta qarashlar mavjud. Lingvomadaniy konsept D.S.Lixachev, V.V.Kolesov, Y.S.Stepanov, V.I.Karasik, N.F.Alefirenko, S.G.Vorkachev asarlarida oʻz ifodasini topgan. D.S.Lixachev oʻz ilmiy ishida ilk marta “kontsept” atamasining lingvomadaniy mazmunini belgilab berdi. Muallifning fikriga koʻra, bu hodisa “mumkin boʻlgan maʼnolarga ishora”, “ularning algebrik ifodasi”dir. Olim “individual madaniy tajriba, bilim va malakalar zaxirasi”ning muhimligini taʼkidlaydi, uning boyligi bevosita konseptning boyligini belgilaydi [Лихачёв, 1993. 4]. Olim bu hodisaning soʻz maʼnosi bilan bogʻlanishiga alohida eʼtibor beradi. Konsept nafaqat soʻzning maʼnosini umumlashtiradi, balki shu soʻzning maʼnosini tushunishdagi kelishmovchiliklarni bartaraf qiladi hamda maʼlum darajada maʼnoni kengaytiradi [Лихачёв, 1993. 10]. D.S.Lixachevning xizmati shundaki, u konseptlarning oʻzaro bogʻliqligini taʼkidlaydi

va “konseptosfera sohasi” tushunchasini fanga kiritadi. Konseptual tadqiqotlarning lingvomadaniy yoʻnalishini ishlab chiqqan N.D.Arutyunova kontseptni milliy anʼana, xalq ogʻzaki ijodi, din, mafkura, hayotiy tajriba, hissiyotlar va qadriyatlar tizimi kabi qator omillarning oʻzaro taʼsiri natijasi boʻlgan amaliy (kundalik) falsafa tushunchasi sifatida izohlaydi [Арутюнова, 1993]. Konseptlar inson va dunyo oʻrtasida vositachilik qiluvchi oʻziga xos madaniy qatlamni tashkil qiladi. Lingvomadaniy tushuncha til, ong va madaniyatni har tomonlama oʻrganishda qoʻllaniladigan shartli birlikdir. Lingvomadaniy kontsept fanning turli sohalarida (kognitiv tushunchalar, arxetiplar, geshtaltlar va boshqalar) aniqlangan boshqa psixik birliklardan farqlanadi. Mualliflar ona tilida soʻzlashuvchi shaxslar tomonidan voqelikning har qanday hodisasini tavsiflashda, predikatlarning qoʻllanilish jarayonida qiymat munosabati mavjudligining koʻrsatkichi kontsept deb hisoblashadi. Agar biron bir voqelik haqida “bu yaxshi” (yomon, qiziqarli va h.k.) deb ayta olsangiz, bu hodisa maʼlum bir madaniyatda kontseptni tashkil qiladi. S.Kubryakovaning taʼrifiga koʻra, kontsept “bizning ongimizning aqliy yoki ruhiy resurslarining birligi va insonning bilimi, tajribasini aks ettiruvchi axborot tuzilmasi; xotira, aqliy leksika, kontseptual tizim va nutqning operativ mazmun birligi, inson psixikasida aks ettirilgan dunyoning butun manzarasi” [Кубрякова, 1996. 90]. Shunga oʻxshash taʼrif A.P.Babushkinning asarlarida mavjud: u kontseptni “haqiqiy yoki ideal dunyo mavzarasini aks ettiruvchi va muayyan bir tilda soʻzlashuvchilarning milliy xotirasida belgilangan shaklda saqlanadigan lisoniy birlik” deya taʼriflaydi [Бабушкин, 1996. 6].

Konseptni tahlil qilishda faqat kompleks yondashuvdan foydalanish tadqiqotchilarga ushbu lingvistik hodisani yetarlicha toʻliq tavsiflash imkoniyatini bergan boʻlsa-da, zamonaviy tilshunoslar kamdan-kam hollarda kontseptning madaniy hosilalarini koʻrib chiqishgan. Kontseptning madaniy belgi ifodalash imkoniyatlari qanchalik xilma-xil boʻlsa, bu tushuncha shunchalik qadimiy boʻlib, maʼlum bir til hamjamiyati doirasida uning qadriyat ahamiyati shunchalik yuqori boʻladi. Kontsept evolutsiyasi “muzlatilgan” emas, balki dinamik hodisadir, uning mazmuni, shuningdek, uning boshqa tushunchalar bilan aloqasi lisoniy ongdagi oʻzgarishlarga bogʻliq boʻlib, ular oʻz navbatida ijtimoiy hayotdagi oʻzgarishlar bilan belgilanadi.

References:

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М., 1993.
2. Бабушкин А.П. Тины концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж, 1996.
3. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке. Языковая личность: культурные концепты. – Волгоград-Архангельск. 1996.
4. Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Издательство МГУ, 1996.
5. Лихачёв Д. С. Концептосфера русского языка. Известия РАН, 1993.
6. Павленис Р.И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павленис. – М., 1983.
7. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж, 2001.
8. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике: Т. 1-2. – М., 1958.
9. Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. – М., 1997.
10. Чесноков П. В. Спорные проблемы курса «Общее языкознание». – Таганрог, 1996.